

PŘEDMLUVA

Naše studie se týká vývoje českého fonologického systému od počátku doby praslovanské až po dnešní dobu. Hlavní zřetel je přitom soustředěn na vývoj od X. století (tj. od rozhraní praslovanského a pračeského období) do rozhraní století XVI. a XVII. V práci se používá dosud obvyklé terminologie artikulační, a to proto, že terminologie vycházející z akustické stránky jazyka není dosud ustálena a jsou v ní rozporná místa. Např. označení kompaktní pro velární konsonanty neodpovídá, jak se zdá, skutečnosti, jak prokázal ve své studii *K akustické podstatě a klasifikaci okluzív* (Slavica Pragensia IV, 80) M. Romportl. Referát A. Isačenka na konferenci ve Smolenicích (ve dnech 14.—16. 10. 1965) tyto závěry potvrdil.*) Sonografické záznamy Isačenkovy ukazují zřetelně nekompaktnost zadopatrových konsonantů. Ostatně ani celkem jasné a přijaté dělení na vokály a konsonanty není bez problematiky, neboť tzv. sonory (*l, r, m, n*) ukazují na značnou příbuznost s vokály (mají stejně jako ony formanty). Tím se jen potvrzuje názor starší jazykovědy, že spojení vokálů s nimi má charakter diftongů.

Nepoužíváme-li v práci terminologie akustické, neznamená to, že k výsledkům dosaženým těmito metodami vůbec nepřihlížíme. Vycházíme z nich zejména při charakteristice palatalizovaných konsonantů, které se po akustické stránce vyznačují zvýšeným tónem (ruský název *dieznyje*, tedy „křížkované“). Bádání akustické fonetiky také prokázalo existenci přechodových složek mezi konsonanty a vokály. Již připomenuté Isačenkovy záznamy slovenských slov ukázaly, že přechodové složky zabírají někdy na záznamu větší místo než sám vokál. Např. v slovenském slově *tať* tvoří vlastní charakteristika vokálu jen nepatrný zlomek průběhu celého vokálu, a to jeho střed, kdežto téměř celou první i druhou polovinu zabírají charakteristiky *e*-ové a *i*-ové (celý průběh je asi tento: *i-e-ä-a-ä-e-i*, vše ovšem v rámci celkové délky krátkého vokálu). U dlouhého *á* po měkké je pak první přechodová složka pro svou délku zřetelnější a uvědomujeme si ji jako *i*, takže místo *á* zazní *ia*, např. v slově *tiahnuť*. Celkový průběh *ia* v slabice *tia* je však téměř totožný s průběhem *a* v slabice *ta*, obě slabiky se liší vlastně jen délkou. Tato fakta mají velký význam

*) A. Isačenko, *Foném a jeho signálový korelát*, Slovo a slovesnost 27, 1966, 193—205.

i pro objasnění četných historických změn. Vydělením přechodových složek *i*-ových a *u*-ových u palatalizovaných a labializovaných konsonantů vykládáme sami vznik diftongů *ie* a *uo* jako vývoj dvou paralelních jevů. Celkový akustický průběh *a* mezi dvěma měkkými (*i-e-ä-a-ä-e-i*) pak ukazují na to, že stačí nepatrný posun a místo *a* zazní *ä*, což je fonetická podstata první fáze staročeské přehlásky '*a*' > '*ä*' > '*ě*' (na západnější části našeho území byla tedy větší asimilovanost konsonantů a vokálů a asimilovanost vokálů byla opět větší mezi dvěma palatalizovanými konsonanty než v koncové pozici; proto směrem k východu ubývá přehlásky nejdřív v slabikách koncových, i když tu mohla působit i analogie morfologická). Přechodové složky mezi konsonanty a vokály dávají ovšem na druhé straně možnost dvojí interpretace některých faktů. Záleží tu na začlenění jednotlivých jevů do širších systémových souvislostí. Taková je např. situace v konsonantickém a vokalickém systému ve XIV. století. Buď počítáme s měkkostní korelací konsonantickou a přičleňujeme přechodové složky ke konsonantům (tak to činí i Komárek při výkladu zachování tzv. jotace po retnicích), anebo přičleníme přechodové složky k vokálům a pak musíme počítat s prejotovanými vokály, jak o nich mluví už Gebauer. Ovšem i toto řešení vyžaduje původní palatalizovanost, nikoli depalatalizaci konsonantů; doklady typu *dědicěvi* (podle obvyklé transkripce), a nikoliv *dědicevi* (jak by při depalatalizaci *c'o > c'ö > cö > ce* mělo být), jsou myslím průkazné. Také provedení přehlásky '*u*' > '*ü*' > '*i*' i na území jihozápadních Čech, kde se ve zbytcích zachovaly stopy měkkosti dodnes, je potvrzením naší teze z druhé strany. Řešení vzájemného vztahu konsonantického a vokalického systému ve XIV. století může být tedy dvojí, záleží tu na pojetí autorově; sami jsme se přiklonili ke korelaci konsonantické se zřením k situaci v našich nářečích i v některých stě. památkách i se zřením k možnosti jednotného výkladu celého souboru změn. S prostou depalatalizací typu *c'ö > cö > ce* (a stejně tak i *p'ü > pü > pi*), jak ji postuluje Komárek (srov. *zemü > zemí* a *cizü > cizí*), však nemůžeme podle našeho názoru počítat.

Naše studie vznikala postupně. První její náčrt byl publikován už v r. 1956 a je obsažen v článcích *Vývoj hláskoslovného systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku* (Slovo a slovesnost 17, 1956, 65—78) a *Neskol'ko zamečanj o razvitii fonetičeskoj sistemy praslavjanskogo jazyka* (Sborník prací fil. fak. Brno, A 4, 17—23). Už v nich bylo nezávisle na jiných studiích konstatováno, že praslovanský vokalismus byl charakterizován důsledným rozdělením vokálů na přední a zadní a potlačením ostatních rysů, což mělo za následek delabializaci (*ü > y, u > ʊ*)*. V článku ve Slově a slovesnosti pak bylo ve značné míře přihlédnuto k vývoji našich dialektů (ač nejde o článek dialektologický, jak se někdy mylně uvádí!) a byla tak nově osvětlena některá fakta z vývoje našeho vokalického i konsonantického systému. Jen jako příklad bychom mohli uvést vývoj vokalismus na střední Moravě v tzv. hanáckých dialektech: změnami *y > e, u > g* vznikl asymetrický systém bez *u* a to dalo podnět k četným dalším změnám; poprvé tak byl

*) Hlavní teze byly předneseny v semináři prof. Machka už na konci roku 1954.

osvětlen zejména vznik tzv. horského nářečního typu (*sochu* < *socho* < *sucho*). Ve vývoji konsonantismu byla pak systémově zdůvodněna změna $g > \gamma > h$ a bylo přitom poukázáno na to, že tam, kde se zachovalo *dz* (pol. *noga* — *nodze*) zůstalo i *g*. Bylo rovněž osvětleno zachování *g* ve skupině *zg* poukazem na to, že se zachovalo také *ždž*; česká a slovenská slova *mozg*, *mizga*, *rážga* jsou toho důkazem. K týmž výsledkům došli nezávisle v později publikovaných pracích R. Krajčovičův a E. Décaux, jak svědčí zejména dodatečně publikovaný článek Krajčovičův *Spoluhlásková skupina zg v slovenčine a češtine* (Slavia 26, 1957, 514—516) reagující na mou stať a navazující na jeho dřívější článek *Zmena g > \gamma (> h) v západoslovanskej skupine* (Slavia 26, 1957, 341—357), který byl v době vyjití mé stati již v tisku. Décaux pak v poznámce cituje tento druhý Krajčovičův článek i s bibliografií. Článek ve Slově a slovesnosti má ještě jeden zásadní význam. Vyšel v době, kdy byly vůči strukturalismu vznášeny vážné námitky, a byl jedním z prvních článků, které pomáhaly tuto situaci překonávat. Článek ukázal dále na to, že pro lepší postihu vzájemných vztahů fonémů je i ve slovanských jazycích vhodné použít prostorového zobrazení. Pro jiné jazyky je pak takovéto zobrazení přímo nutností. Srov. např. systém v tureckých jazycích (s fonémy *i, y, e, a, ü, u, ö, o*), který nelze zobrazit jinak než jako krychli.

S polským vývojem byl náš vývoj srovnán v článku *Vývoj hláskového systému polského jazyka* (Sborník prací fil. fak. Brno, A 5, 1957, 39—44) a do rámce celého západoslovanského vývoje byl začleněn ve stati *K vývoji západoslovanského samohláskového systému*, která byla přednesena na IV. mezinárodním kongresu slavistů v Moskvě (viz Čs. přednášky ..., Praha 1958, 125—135).

Nové pojetí vývoje konsonantického systému pak je obsaženo ve stati *Sur le développement et la perte de la corrélation de mouillure en ancien tchéque* (Travaux LP 1, 1964, 115—124) i v dalších publikovaných člancích, jako např. *Ještě k měkkostní korelaci a ke ztrátě jotace ve staré češtině* (Sborník prací fil. fak. Brno, A 13, 1965, 97—100). Vývoj celého systému se tu podává z hlediska široce rozvinuté měkkostní korelace a jejího postupného zániku. K dvojicím $s-s'$, $z-z'$ přistupuje po depalatalizaci slabiky *ce* i další dvojice $c-c'$. Zřetel k celému systému pak vede k rozšíření korelace i na sykavky tupé (*še—šě* se interpretuje jako *še—š'e* podle vzoru *se—s'e*). Toto pojetí umožňuje postihnout četné hláskové změny z jednotného zorného pole. Přehlásky '*u*' > '*i*', '*o*' > '*e*' vyplývají z palatalizovanosti konsonantů a jejich provedením se snížil počet pozic, v nichž se korelace mohla realizovat, jen na pozici před předními samohláskami. To má pak za následek oslabení měkkostní korelace a její postupný rozklad. Tzv. ztráta jotace a změna $i > y$ po sykavkách jsou jen projevem tohoto depalatalizačního procesu, a proto je jako samostatné změny neuznáváme. V dlouhém vokalismu se rozklad měkkostní korelace projevuje vznikem diftongizace (slabiky *b'i* — *bý* se mění v *bí* — *býě* (> *běi*), aby se tak zachovala jejich odlišnost); vydělením jotace a labializace vznikají úzké diftongy *ie* a *uo*, přecházející podle svého fonetického charakteru i celkových systémových před-

pokladů rychleji nebo pomaleji v *i* a *ú*. Na těch úsecích našeho území, kde se měkkostní korelace udržela déle, diftongizace *ý* > *ěi* (a s ní paralelní *ú* > *ou*) nenastala nebo nastala se zpožděním (někde tu došlo k vydělení jotace před *i*, srov. *pjisně, bjič*). Na středomoravském území se rozdíl *b'i* — *by* zachoval i v slabikách krátkých, vzniklo tu *bi* — *bę* (*bil* — *bęl*). Se změnou *y* > *e* nastala i paralelní změna *u* > *o*, a tím vznikl asymetrický systém bez *u*. To se odrazilo v krácení dlouhého *ú* (a také *i*) nebo v posunu silně zavřeného *o* v *u*, jak bylo poznamenáno již výše.

Jako celek byla práce publikována ve vysokoškolských skriptech v r. 1962 (ještě bez nového pohledu na konsonantický systém) a v r. 1964 (s novými výklady vývoje konsonantismu). Toto knižní vydání je přepracovaným a doplněným zněním z r. 1964. Nově je tu např. osvětlena přehláska '*a* > '*ä* > *ě*. Přehlasuje se na celém území (kromě okrajového úseku ostravského, kde *ä* > '*á*) každé *ä*, bez ohledu na to, co následuje (srov. doklady jako *vašaš. jastřib*, *han. kořítka*, *laš. kuřytka, kuřyt* (gen. pl.), *řysa*, a dokonce i *han. hídno* „jádro“). Nejde tu tedy o žádný „náběh k přehlásce“, jak se často uvádí, nýbrž o řádnou změnu *ä* > *ě*. Pravidlo o tom, že přehláska nastává na konci slova vždy a uvnitř slova mezi dvěma měkkými, platí tedy jen pro první fázi přehlásky (přesun '*a* > '*ä*), a to jen pro Čechy a severozápadní část Moravy. Vůbec se netýká změny *ä* > *ě*. Ta souvisí s potřebou odstranit funkčně málo zatížený foném *ä* a začlenit ho spolu s fonémem *ě* [*e*] do systému. Tři *e*-ové stupně (*ä* — *e* — *e* /*ě*), ale jen *a* — *o*, byly pro jazyk neúnosné (byla tu rovněž asymetrie systému), a nadto měkkostní korelace samohlásková (*ä* — *a*) se podle Trubeckého nesnáší dobře s měkkostní korelací souhláskovou, jak připomenul již Komárek. Začlenění *ě* (a *ä* s ním splývajícího) bylo možné po depalatalizaci konsonantů před *e*, neboť po ní se *ě* mohlo hodnotit jako přední varianta *e*-ová po palatalizovaných (tónově zvýšených) hláskách. Jsou tedy všechny tyto změny spolu systémově svázány. Mohli bychom uvádět i další příklady nových výkladů i nového pojetí (srov. např. výklady o depalatalizaci a příčinách zachování palatalizace na některých úsecích našeho území); alespoň některé z nich však byly uvedeny již výše.

Práce podává syntetický obraz vývoje českého fonologického systému, a to nejen kulturního (spisovného) jazyka a centrálních dialektů českých, nýbrž i všech ostatních hlavních nářečních útvarů českého jazyka. Neustálým zřetelem k vývoji na celém jazykovém území a výklady všech základních nářečních změn se tato práce liší od jiných prací z historické fonologie. Vývoj je vyložen ve vzájemných systémových souvislostech a jednotlivé změny vyplývají ze změn druhých (a z případné asymetrie systému jimi způsobené), a to počínaje změnami raně praslovanského období až ke změnám doby nové. Fonémy chápeme jako celek a jako takové je vidíme ve vzájemných vztazích. Z distinktivních rysů vyzvedáme vždy jen ty, které byly pro vývoj v daném období relevantní.